

O VIRIH

Tone Zorn

TISKANI VIRI IN LITERATURA O KOROŠKEM VPRAŠANJU V LETIH 1920—1941

I

Pregled tiskanih virov in literature o koroškem vprašanju od znanega plebiscita 10. oktobra 1920 pa do napada na Jugoslavijo leta 1941 si podobno kot pregled za koroško plebiscitno obdobje, ki je izšel v zborniku **Koroški plebiscit**, Ljubljana 1970, ne lasti popolnosti, ampak skuša v danih mejah zajeti dostopno tiskano gradivo in literaturo. Vendar pa so med obema bibliografijama nekatere razlike, saj je sam značaj literature vodil k nekaterim odstopanjem od bibliografije, podane v delu **Koroški plebiscit**. K temu je vodilo dejstvo, da se večkrat ne da ločiti značaja posameznih publikacij. V zagovor naj navedemo le, da ima vse delo vidnega avstrijskega izvedenca za manjšinska vprašanja dr. Theodorja Veiterja, **Die slowenische Volksgruppe in Kärnten**, Wien-Leipzig 1936 v marsičem značaj vira. Prav to je vodilo k problemski podaji gradiva, saj smo pri preučevanju problematike koroškega slovenstva v času med obema svetovnjima vojnama v marsičem še na začetku; tudi pretežni del dosedanje literature ima še vedno bolj značaj vira kot pa znanstvene obdelave. Manjkajo tudi skoro vsa potrebna pomagala. Pri tem sta ob življenjepisih vidnih koroških Slovencev v Slovenskem bibliografskem leksikonu izjemi pravzaprav dva prispevka: prvega je pripravil Rudolf C e f a r i n s pregledom koroškega nemškega in slovenskega periodičnega tiska (**Beiträge zur Geschichte kärntnerischen Tagesschriftums. Geschichte des Zeitungswesens**, Carinthia I, Klagenfurt 1952), drugega pa Roman S a v n i k v informativnem sestavku **Koroški Slovenci v Avstriji v Glasniku jugoslovenskog profesorskog društva**, Beograd 1933, zv. 9, kateremu je priložil pregled zadevne literature, ki pa seveda ni izčrpala celotne problematike. Posamezna dela so omenjena tudi drugod, tako v priročniku **Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums**, zv. III/8, Breslau 1940, str. 544—636.

Od splošnih avstrijskih del, ki se le posredno dotikajo koroškega vprašanja, naj opozorimo predvsem na knjigo Walterja G o l d i n g e r j a **Geschichte der Republik Österreichs**, Wien 1962 in na ponatis dela Ericha Z ö l l n e r j a **Geschichte Österreichs** iz leta 1961. O razvoju avstrijske ustave je izšlo skupno delo **Die Entwicklung der Verfassung Österreichs von Mittelalter bis zum Gegenwart**, Graz 1964.

Podobnih zaključnih pregledov za Koroško nimamo. Izjema je pravzaprav edinole že omenjeni priročnik **Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums**. Za specialna vprašanja sta izšli še kolektivni deli za obrt in industrijo **Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart**, Klagenfurt 1953, in za agrarne dejavnosti **Geschichte der Kärntner Landwirtschaft und bäuerliche Volkskunde Kärntens**, Klagenfurt 1966. Z utemeľjevanjem gospodarske enotnosti koroškega prostora se je še v letih pred drugo svetovno vojno ukvarjal Slovencem dobro znani nemški nacionalec Manfred Straka v disertaciji **Die Verkehrsverbundenheit der Kärntner Wirtschaft mit der Umwelt**, Graz 1934 (strojepisno). Disertaciji je priložen tudi spisek dela literature o gospodarski, zemljepisni in prometni problematiki Koroške. O razvoju koroškega posojilništva do leta 1930 je v **Carinthia I** 1963 pisal Adolf Trende; značilno je, da pri tem ni upošteval slovenskega deleža. Dalje je treba za gospodarsko problematiko južnega dela Koroške opozoriti še na prispevek Stanislava Mosteckega **Kärntens Wirtschaftsleben**, ki je izšel v publikaciji **Kärntner Abstimmungsjahrbuch** za leto 1936. Istih vprašanj pa so se med drugimi dotikali Viktor Paschinger (**Landeskunde von Kärnten**, 1. izd. leta 1937, 2. izd. leta 1949), Edith Baumannova v disertaciji **Die Landeskunde von Rosenthal**, Graz 1963 (strojepisno) ter Hugo Hansly v prispevku **Das Bodenproblem in Kärntner Gemeinblattu** 1953, št. 9. O zemljiški razdelitvi na Koroškem je pisal Svetozar Ilešič v razpravi **Oblike zemljiške razdelitve na Koroškem, Slovenski etnograf**, Ljubljana 1946, medtem ko utegne za druge agrarne dejavnosti koristiti delo **Wiederaufbau der Kärntner Land- und Forstwirtschaft. Bericht der Landwirtschaftskammer für Kärnten über die Jahre 1945—1951**, Klagenfurt. — Za gibanje prebivalstva naj ob interni publikaciji urada koroške deželne vlade H. Schön, **Die Bevölkerung Kärntens im Spiegel zweier Volkszählungen**, Klagenfurt 1951 opozorimo na razpravi Vladimira Klemenčiča **Rast prebivalstva na Slovenskem Koroškem v obdobju 1934—1951 v Geografskem vestniku**, Ljubljana 1952 ter **Migracije prebivalstva na Koroškem med leti 1934—1951 v Zborniku Koroške**, Ljubljana 1959. Od drugih del s to problematiko je upoštevati še razpravo Herberta Paschingerja **Veränderung der Hausdichte und der Bevölkerungsdichte in den einzelnen Ortsgemeinden Kärntens vom 1900—1934**, izšlo v **Deutsches Archiv für Landes- und Volkskunde**, Leipzig 1938 ter prispevek Roberta Ofnerja **Wie die Kärntner Städte wachsen in Kärntner Gemeinblattu** 1953, zv. 5. Z gibanjem prebivalstva se je dalje ukvarjal Martin Wutte v članku **Die Bevölkerungsbewegung in Kärnten, Carinthia I**, 1938.

Ob pomanjkanju pregleda političnega razvoja Koroške po letu 1920 utegne koristno služiti vrsta prigodnih člankov, objavljenih v koroškem tisku o dejavnosti posameznih političnih strank in politikov. Nad povprečje se pri tem dviga disertacija Ursule Benedikto živiljenju in delu vidnega koroškega nemškega nacionalca slovenskega rodu, Vinzenza Schumyja, **Vinzenz Schumy**, filozofska fakulteta dunajske univerze leta 1966 (strojepisno). Ob Schumyjevem javnem delovanju je v svoji raziskavi avtorica na svojevrsten način skušala orisati Schumyjevo dejavnost v času prve avstrijske republike in njegovo stališče do nacizma. Za slovenskega bralca so v disertaciji posebej zanimiva Schumyjeva stališča do slovenskega vprašanja, pa tudi zanikanje njegovega slovenskega izvora. — Obsežnejši Schumyjev živiljenjepis je prinesla ob njegovi petdesetletnici koroška **Allgemeine Bauern-Zeitung** 27. julija 1928, gla-

silo koroških krogov skrajno strupenih do koroških Slovencev. Ti krogi so bili zbrani v politični stranki Kärnter Landbund (Bauerbaund). Ob vključitvi omenjene koroške politične stranke v avtoritativni režim konec leta 1934, je list priobčil njen historiat v prispevku **Rückblick auf die Geschichte des Kärntner Bauernbundes, Allgemeine Bauern-Zeitung**, 7.—28. decembra 1934. Po drugi svetovni vojni je o razvoju stranke v obnovljenem listu znova pisal G. Gens er (15. oktobra 1966). Dalje so izšli v **Allgemeine Bauern-Zeitung** še nekateri življenjepisi veljakov koroškega Landbunda, tako Michaela Feiniga (19. februarja 1932), Jakoba Lutschouniga (23. marca 1934) ter Hansa Ferlitscha (4. decembra 1965 in 10. ter 19. oktobra 1968).

O razvoju koroške deželne politike predvsem s stališča koroških velikonemcev (Grossdeutsche Volkspartei) so prinesle daljši prispevek celovške **Freie Stimmen** 25. novembra 1928. Podoben pregled je za koroške krščanske socialce napisal koroški prvak te stranke Michael Paulitsch v **Kärntner Tagblattu** 26. novembra 1931. O fašistično usmerjenem koroškem gibanju Heimatschutzverbandu, kasnejšem Heimwehru, je izšel informativni sestavek v istem listu 26. aprila 1931. Več zanimivih opozoril je dalje najti v publikaciji, izšli ob petnajstletnici koroškega plebiscita, **Volksabstimmung 1920—1935**, Klagenfurt 1935. — Koroški politični razvoj je zajet v omenjenem **Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums**. Za prikaz pangermanskih teženj avstrijskih in posebej koroških Nemcev glej razpravo Lojzeta U d e t a **Avstrija, pangermanizem in Koroška**, Koroški zbornik 1946. Za to vprašanje primerjaj tudi knjižico Leopolda W e n g e r j a **Das Deutschtum in Kärnten**, München 1942 (zbirka **Das Grenz- und Auslandsdeutschum**, 2). — Za druge meščanske stranke na Koroškem podobni pregledi še vedno manjkajo, izjema je med drugim le historiat lista **Unterkärntner Nachrichten**, objavljen ob 80-letnici njegovega izhajanja (6. oktobra 1967), neizpolnjena pa je še dalje praznina za čas avtoritativnega Dollfuss-Schuschniggovega režima v tridesetih letih.

Manj pa to velja za koroško delavsko gibanje. Tako je izšel za komunistično stranko na Koroškem prispevek **20 Jahre »Volkswille«** v listu **Wahrheit und Volkswille** 13. novembra 1965, ki govori o nastanku stranke, piše o njenem koroškem tisku, predvsem pa se dotika ilegalne dejavnosti koroških komunistov po prepovedi stranke leta 1933. Za stališča koroških komunistov po prepovedi stranke leta 1933. Za stališča koroških komunistov do slovenskega vprašaneja primerjaj glasilo te stranke ob desetletnici plebiscita (**Die Rote Fahne** 26. julija 1930); več podatkov je tudi v publikaciji **Fotografski dokument o boju Komunistične partije Slovenije**, I/1 Ljubljana 1964. Gotovo je, da je na Koroškem še največ gradiva objavljenega za prikaz razvoja socialnodemokratske stranke v deželi. Tu gre za vsakoletna poročila o delu stranke in za povzetke vsakokratnih deželnih občnih zborov stranke, objavljene v takratnih strankinih glasilih (do vključno leta 1926 v štajersko-koroški **Arbeiterwille** in v koroškem glasilu te stranke **Kärntner Volksblatt** v letih 1927—1933). Za slovensko problematiko izstopa v času med obema svetovnima vojnama predvsem občni zbor stranke 3. in 4. oktobra 1925 (**Arbeiterwille** 7.—9. oktobra 1925), kjer je prišlo do zanimive razprave o slovenskem narodnem vprašanju na Koroškem, edinstvene v zgodovini koroške socialne demokracije. S socialistične strani je v zadnjem času pisal o predvojnem odnosu socialnih demokratov do slovenskih sodeželanov Heinrich Gröger v na pol oficiozern

deželnem glasilu **Die Kärntner Landes-Zeitung** 6. oktobra 1967. Za kritično obdobje leta 1934, ko je takratnemu režimu uspelo razbiti avstrijsko socialno-demokratsko stranko, daje obsežen oris **Buttinger** v delu **Am Beispiel Österreichs**, Wien 1953; v njem se je dotaknil tudi takratnega socialističnega gibanja po posameznih avstrijskih deželah. — Življenjepis znanega koroškega socialnodemokratskega voditelja **Floriana Grögerja** je prinesel **Kärntner Volksblatt** 29. maja 1927, medtem ko je o južnokoroškem funkcionarju te stranke **Paulu Bisijaku** pisala **Die Neue Zeit** 11. maja 1949.

Poleg periodičnega tiska so za študij političnega razvoja Koroške izhodiščni viri vsakokratne občinske, deželnoborske in državnoborske volitve. Glavni vir za študij tega vprašanja je vsekakor sodobno časopisje, ki je (in ki še vedno) objavlja redno vsakokratne volilne izide (za predvojne volitve npr. **Freie Stimmen** 21. junija 1921 za deželnozbornske in državnoborske volitve tega leta, dne 9. novembra 1923 za enake volitve leta 1923, **Allgemeine Bauern-Zeitung** z dne 24. januarja 1928 za državnoborske volitve 24. aprila 1927 ipd.). Za državnoborske volitve 9. novembra 1930 so volilni podatki objavljeni v posebnem zvezku (**Sonderheft**) publikacije avstrijskega statističnega urada **Statistische Nachrichten** s podnaslovom **Die Nationalratswahlen vom 9. November 1930** Wien 1931. Poleg tega je že v tem času izdajal koroški deželni statistični urad posebne publikacije, namenjene nadrobni objavi volilnih izidov. Pregledal sem knjigo o analizah koroških občinskih volitev leta 1932 z naslovom **Übersicht über die Gemeindewahlen in Kärnten mit Ausnahme der Stadt Klagenfurt am 22. April 1932 im Vergleich mit den Gemeindewahlen am 22. April 1928**, Klagenfurt 1932 ter knjigo o pregledu volitev v koroško deželno zbornico in v okrajne kmetijske zbornice v istem letu **Gesamtübersicht über die Wahlen in die »Landwirtschaftskammer«, die »landwirtschaftlichen Bezirks- und landwirtschaftlichen Gaus- Ausschüsse« am 20. November 1932**. Po drugi svetovni vojni se je teh volitev dotaknil še **Mirt Zwitter** v prispevku **Borba za demokratizacijo Kmetijske zbornice (S v o b o d a, mesečnik Slovenske Koroške, Celovec 1950, št. 3)**. — Splošni pregled avstrijske volilne zakonodaje po letu 1920 je objavljen z vso zadevno dokumentacijo v obsežnem kolektivnem delu (štirje zvezki) **Wahl und Parteien in Österreich. Österreichische Wahlhandbuch**, Wien 1966.

II

Edina namenska izdaja virov za zgodovino koroških Slovencev v času med obema svetovnima vojnama je zbirka jugoslovanskega zunanjega ministrstva (bela knjiga) iz leta 1948 **Documents on the Charinthian Question**, Beograd z opozorili na položaj koroških Slovencev v prvi avstrijski republiki. Po dokumentarnosti se tej zbirki približuje poročilo slovenske manjšine iz leta 1930 mednarodni manjšinski organizaciji, znani z imenom manjšinski kongresi. Tu gre za obsežno poročilo, objavljeno v publikaciji teh kongresov **Die Nationalitäten in den Staaten Europas**, Wien 1931 (publikacijo je uredil **Ewald Ammende**). Dodatke k njej je prinesel dopolnilni zvezek (**Ergänzungen...**) leta 1932. Zapisnike vsakoletnih manjšinskih kongresov med leti 1925—1937 (in o vlogi Slovencev na teh kongresih) je objavilo trinajst zvezkov publikacij te organizacije z naslovom **Europäische Nationalitätenkongress, Sitzungsbericht...**, Genf 1925 (— 1937).

Najobsežnejši tekst o koroških Slovencih v prvi avstrijski republiki je pripravil Theodor Veiter v delu **Die slowenische Volksgruppe in Kärnten**, Wien — Leipzig 1936. V njem je skušal podati problematiko koroškega slovenstva v prvi avstrijski republiki, predvsem pa se je ustavil ob načrtih avtoritativnega režima po letu 1933 za ureditev slovenskega vprašanja. Čez dve leti je Theodor Veiter pripravil še publikacijo **Nationale Autonomie**, Wien 1938, v kateri se je znova dotaknil predloga o kulturni avtonomiji za koroške Slovence iz leta 1927; značilno za čas, v katerem je publikacija izšla, je dejstvo, da se je tu odpovedal nekaterim opozorilom, podanim leta 1936.* 1970. leta je izšlo obsežno Veitrovo delo **Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich** (Wien-Stuttgart).

Celotnejši prikaz problematike koroškega slovenstva med obema svetovnima vojnama je podal na podlagi takrat znanega gradiva Bogo Grafenauer v razpravi **Germanizacija treh Avstrij, Koroški zbornik**, Ljubljana 1946. Istega vprašanja se je Bogo Grafenauer dotaknil še v knjižici **Koroški Slovenci v zgodovini**, Ljubljana 1945, medtem ko je v zadnjem času pisal o tem vprašanju Valentin Inzko v delu **Koroški Slovenci v evropskem prostoru**, Celovec 1970. V letih tik pred drugo svetovno vojno se je vprašanja političnih in nacionalnih usmeritev med (etnično) slovenskim prebivalstvom Koroške ukvarjal Fran Zwitter v razpravi **Koroško vprašanje, Ljubljana 1937** (samostojni ponatis iz ljubljanske **Sodobnosti** 1937). V njej je pokazal na neposredno povezanost med socialno in splošno politično orientacijo slovenskega dela Koroške ter se posebej dotaknil novih razmer, ki jih je Slovincem prinesla druga polovica tridesetih let. Oris problematike koroških Slovencev je Fran Zwitter (ps. Vito Kriz) podal tudi naslednjega leta v periodični publikaciji **Europäische Stimmen**, III, Paris — Zürich 1938 (tudi v francoskem in angleškem jeziku). O progresivnih težnjah med Slovenci na Koroškem v času med obema svetovnima vojnama je 1964 pisal Janko Pleterski v knjigi **I. Regent — Ivan Kreft — Janko Pleterski, Progresivna Slovenija, Trst in Koroška**, Murska Sobota 1964. Nekaj pripomb je k temu vprašanju prispeval tudi Tone Zorn v **Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja** 1966. Isti avtor je dalje pripravil obsežnejši pregled posledic plebiscita na pravnem in političnem področju ter na področju šolstva, in obdelal vprašanje glede uveljavitve kulturne avtonomije v delu **Koroški Slovenci v letih 1920—1930, (Koroški plebiscit, Ljubljana 1970)**. Neposredno dogajanje po plebiscitu je opisal Korotanec (ps.) v zborniku **Slovenci v desetletju 1918—1928**, Ljubljana 1928; dotaknil se ga je tudi Gregorij Rožman v **Času**, XVI, Ljubljana 1921. O morebitnih posledicah priključitve Avstrije nemški državi je v isti publikaciji razpravljal leta 1925/26 Janko Brejc. — Več vprašanj za čas prve avstrijske republike zajema razprava Toneta Zorna **Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo**, objavljena v **Vestniku koroških partizanov**, Ljubljana, št. 2, 1972 ter knjiga **Koroška in koroški Slovenci**, Maribor 1971.

Ob uničenju večine arhivov slovenskih organizacij na Koroškem še posebej izstopajo spomini tamkajšnjih rojakov, ki so se v času med obema svetov-

* Bibliografijo važnejših Veiterjevih del prinaša zbornik **Humanitas ethnica**, Wien — Stuttgart, izdan ob njegovi 60-letnici leta 1967. Zbornik je izšel v zbirki **Schriftenreihe der Forschungsstelle für Nationalitäten und Sprachenfrage, Marburg/Lahn**.

nima vojnama aktivno udeleževali v slovenskem gibanju na Koroškem. Predvsem so to spomini Franca Petka **Iz mojega življenja**, Velikovec 1960. Spomine je za tisk priredil Janko Pleterski in jih opremil z vsem potrebnim kritičnim aparatom. Žal je delo še v rokopisu ter je dostopno edinole v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. V nasprotju s Petkovimi spomini, ki se omejujejo predvsem na plebiscitno obdobje in na čas med obema svetovnima vojnama, se Karel Prušnik-Gašper v spominskem zapisu **Gamsi na plazu**, Ljubljana 1958 dotika obdobja do leta 1941 v uvodnih poglavjih svoje knjige. Biografije vrste slovenskih duhovnikov je pripravila celovška družba sv. Mohorja v knjigi **Naši rajni duhovniki**, Celovec 1968; ista založba je izdala tudi spomine tinjskega prošta Antona Benedeka z naslovom **Malo spomina**, Celovec 1965. Od drugih spominskih člankov naj opozorimo na dva prispevka Joška Tischlerja o vprašanjih utrakvistične šole in problematiki celovškega učiteljsišča (**Družina in dom**, št. 6/7, Celovec 1949) ter o šestdesetletnici slovenske kulturne organizacije na Koroškem (prav tam, št. 2, 1968). Drugega vprašanja se je dotaknil tudi Alojz Vauti (prav tam). Problematiko slovenskih koroških študentov opisujeta publikacija **Dijaki narodu. Misli s počitniškega sestanka koroškega dijaštva v Pliberku v dneh 7—10 avgusta 1927**, Celovec 1927 in **Zbornik (kluba) slovenskih študentov na Dunaju 1923—1963**, Dunaj 1963. — Stališča osrednje slovenske kulturne organizacije na Koroškem, Slovenske prosvetne zveze, do življenjskih vprašanj manjšine v času stanovskega režima prinaša anonimno delo Valentina Podgorca **Die Kärntner Slovenen in Vergangenheit und Gegenwart**, Klagenfurt 1937. Knjižica, v bistvu apel za ureditev slovenskega vprašanja, je poleg tega izhajal še v **Koroškem Slovencu** med 6. oktobrom in 15. decembrom 1937.

O šolski problematiki koroških Slovencev je pisal predvsem Lojze Ude v **Pedagoškem zborniku**, Ljubljana 1955 (izšlo tudi kot poseben odtis) in ponovno v zborniku **Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969**, Ljubljana 1970.

Gornjim delom se je po drugi svetovni vojni pridružila vrsta disertacij, kar kaže na živ interes ne le slovenske javnosti za koroško vprašanje, ampak tudi na zanimanje avstrijske in druge tuje javnosti. Še v času prve avstrijske republike je izdelal koroški rojak Valentin Zwitter disertacijo **Die slawischen Minderheiten in Österreich, Wien** (strojepisno), vendar delo — z izjemo nekaterih nadržbnosti — ne presega splošne infomacije. Kolikor je znano, sta bili po drugi svetovni vojni pripravljene vsaj dve avstrijski disertaciji. Časovno najstarejša je Alexandra Springfelda **Das Minoritätenproblem im Kärnten**, Graz 1948. Kljub pomanjkljivi podaji gradiva utegnejo v disertaciji koristiti nekatera opozorila na slovensko problematiko v času stanovske države. Disertacija je bila pripravljena na graški fakulteti za pravne in državnopravne znanosti. Drugo, prav tako strojepisno napisano disertacijo, je pripravila na podobni fakulteti dunajske univerze Heide Lombmayer z naslovom **Die rechtliche Stellung der slowenischen Minderheit in Kärnten seit 1918**, Wien 1966. Njeno delo se omejuje izključno na pravno problematiko ter kaže nepoznavanje dejanskega položaja slovenske manjšine na Koroškem.

Vse kaže, da posvečajo koroškemu vprašanju po drugi svetovni vojni dokajšnjo pozornost zlasti Američani. Eno najzgodnejših njihovih del o koroškem vprašanju v času med obema svetovnima vojnama je vsekakor disertacija Roberta Geralda Lingvistica **The Carinthian Slovenes. A Historical Study of provincial Loyalty**, predložena harvardski univerzi leta 1953

(strojepisno). Za tega avtorja je značilno, da ne pozna slovenske literature ter se v bistvu naslanja predvsem na nemške avtorje. V rokopisu je prav tako ostala disertacija Richarda R. R a n d a l l a **The Political Geography of the Klagenfurt Plebiscite Area**, Clark University, 1954; delni povzetek iz nje je pripravil Janko P l e t e r s k i v **Naši sodobnosti** 1957, št. 4, 5, medtem ko je R a n d a l l priobčil v geografski reviji **Geographical Review**, julij 1957, New York, prispevek **Political Geography of Klagenfurt Bassin**. — Tretje ameriško delo je spisal Thomas M. B a r k e r **The Slovenes of Carinthia — A National Minority Problem**, New York — Washington 1960.

V dvajsetih letih za koroške Slovence posebej aktualnega vprašanja uveljavitve kulturne avtonomije se dotikajo že omenjeni prispevki v publikaciji **Die Nationalitäten in den Staaten Europas**, navedena knjiga Theodorja V e i t e r j a iz leta 1936 ter prispevek Toneta Z o r n a v zborniku **Koroški plebiscit**. O istem vprašanju je izšlo v času med obema svetovnjima vojnama tudi več razmišljanj in polemičnih člankov. Pri tem naj opozorimo, da je o tem vprašanju pisal urednik **Kulturwehra**, Berlin leta 1927 (št. 8), medtem ko se je predzgodovine tega vprašanja, njegove vsebine in stališč koroških Slovencev do kulturne avtonomije dotikal v zagrebškem **Morgenblattu** Fran S m o d e j (30. maja — 2. junija 1928). S koroške nemškonacionalne strani je v istem listu odgovarjal S m o d e j u takratni načelnik tiskovne službe koroške deželne vlade Bernhard S c h e i c h e l b a u e r (9.—10. junija 1928). O vprašanju kulturne avtonomije je prineslo dalje več prispevkov tudi akratno mednarodno manjšinsko glasilo **Nation und Staat**. Kot prvi se je v tem glasilu dotaknil tega vprašanja Werner H a s s e l b l a t t (št. 1, 1927/28), kasneje pa je o slovenskem koroškem vprašanju pisal predvsem Engelbert B e s e d n j a k (npr. **Ist ein Ausgleich in Kärnten möglich?** **Nation und Staat**, št. 9, Wien 1932). V ljubljanski **Sodobnosti** je leta 1940 (št. 5—12) razpravljal o projektu koroške kulturne avtonomije Rudi K y o v s k ý s prispevkom **Pripombe k načrtu avtonomije za Slovence na Koroškem z dne 17. julija 1927**. V njem je podal slovenski prevod osnutka koroškega deželnega zakona o taki avtonomiji, se dotaknil njegovega historjata ter med drugim opozoril na njegovo taktično ozadje. Po drugi svetovni vojni je pod vidikom ponovne aktualizacije tega vprašanja pisal Dr. A. S. v salzburškem listu **Berichte und Informationen**, zv. 157, 29. maja 1949. — Za vprašanja kulturne avtonomije gl. še prispevka Toneta Z o r n a **Stališče koroških strank glede kulturne avtonomije za koroške Slovence v letih 1925—1968**, **Zgodovinski časopis** 1971 ter **Iz problematike kulturne avtonomije za slovensko skupnost na Koroškem v letih po plebiscitu**, **Koroški koledar** (za leto) 1972.

Nerešenost slovenskega vprašanja po plebiscitu na Koroškem je seveda odmevala tudi v vrsti polemičnih zapisov tako na slovenski kot na nemški strani, dotikajočih se med drugim tudi primerjave položaja Slovencev na Koroškem in položaja nemško govoreče manjšine v Jugoslaviji. Med časovno najzgodnejše delo je šteti vsekakor dokumentirani spis Valentina R o ž i č a (ps. **Carinthiacus**) **Položaj Slovenaca pod Austrijom i položaj Nemaca u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca**, Ljubljana 1925; spis je izdal takratni manjšinski inštitut, izšel pa je še na angleškem in nemškem jeziku. Nemško-koroški odmev na R o ž i č e v spis sta napisala Martin W u t t e in Oskar L o b m a y e r, **Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien**, Klagenfurt 1926. Valentin R o ž i č je napisal 1925. leta še knjižico **Kako je v de-**

želi, kjer ječe pod težkim jarmom sini Slave? in v kateri je opozoril na vrsto diskriminacij slovenske manjšine. Isti pisec se je znova povrnil na koroško vprašanje marca 1933 v takratni jugoslovanski skupščini. Njegov govor, ki se je dotikal vprašanja šolstva Slovencev na Koroškem in nemško govoreče manjšine v Jugoslaviji, kulturne avtonomije in problematike verouka v materinščini, je izšel v slovenskem in nemškem jeziku kot posebna knjižica (naslov slovenske verzije: **Položaj nemške manjšine v Jugoslaviji in položaj Slovencev v Avstriji. Iz govora senatorja dr. Valentina Rožiča v senatu kraljevine Jugoslavije 26. 3. 1926**). Več prispevkov o koroških Slovencih najdemo 1925. leta v glasilu zveze narodnostnih manjšin Nemčije **Kulturwille** (glasilo je bilo še istega leta preimenovano v **Kulturwehr**), ki je izhajalo v Berlinu (tako v št. 4 in 9 leta 1925, v št. 1 leta 1928 je med drugim list prinesel poročilo o finančnem poslovanju znane nemškonacionalne organizacije **Deutscher Schulverein — Südmark**).

Desetletnica plebiscita 1930. leta je dala medsebojni, slovensko-nemški polemiki novega netiva. Ob tem naj opozorimo na knjižico Narodne odbrane iz Maribora **Koroški Slovenci in plebiscit leta 1920, Maribor 1920** (avtor knjižice je Josip J e r a j). Splošen oris slovenskega vprašanja na Koroškem pa najdemo v tridesetih letih v publikacijah **Naši onstran meje** (uredil Peter P a v l o v i č), Ljubljana 1933 in **Ivan Č e s n i k**, **Naši narodnoobrambni problemi, Ljubljana 1936**. O vprašanjih plebiscitne problematike in germanizacije je v tem času pisal Emil L i l e k v knjižici **Anklagen gegen die barbarischen Verfolgungen der Slovenen in Kärnten**, Celje 1935 (knjižica je izšla tudi v angleškem jeziku). Iz dni priključitve Avstrije nacistični Nemčiji pa imamo tiskani govor, ki ga je imel Ivan P u c e l j v beograjski skupščini 24. marca 1938. P u c l j e v govor je izšel pod naslovom **Problem slovenskega Korotana, Velike Lašče 1938**.

Ob Martinu W u t t e j u (njegovi prispevki so v glavnem izhajali v celovškem listu **Freie Stimmen**) je bil v polemiki s slovensko stranjo v tem času posebno aktiven Bernhard S c h e i c h e l b a u e r. Po polemiki s F. S m o d e j e m v zagrebškem **Morgenblattu** je leta 1932 izdal knjigo **Aufrichtigkeit, Klarheit, Verständigung**, Klagenfurt 1932, v kateri je z nemškonacionalnih stališč polemiziral s poročilom slovenske manjšine, objavljenim v publikaciji **Die Nationalitäten in den Staaten Europas**. Podobno kot S c h e i c h e l b a u e r, je nastopila ob izidu omenjenega P o d g o r č e v e g a apela **Die Kärntner Slovenen**, Klagenfurt 1937 tudi takratna osrednja protislovenska organizacija na Koroškem **Der Kärntner Heimatbund** s publikacijo **Abwehr und Verständigung**, Klagenfurt 1938. Ob teh publikacijah je na nemškonacionalni strani opozoriti še na dve deli: na spis B. S c h e i c h e l b a u e r j a **Die Nationalpolitische Entwicklung in Kärnten**, Klagenfurt 1930 in na knjigo še danes publicistično aktivnega protislovenskega delavca Viktorja M i l t s c h i n s k e g a **Kärntens hundertjähriger Grenzlandkampf**, Wien 1937. — Izven tega okvira pa se je slovenskega vprašanja na Koroškem dotikal še zbornik **Die süddeutsche Volksgrenze**, Berlin 1934.

Dokončno podobo so nemškonacionalna stališča dobila na Koroškem v osrednji protislovenski organizaciji **Koroški domovinski zvezi (Kärntner Heimatbundu po letu 1923)**. Najboljšo analizo te organizacije, najtesneje povezane z najvišjimi koroškimi deželnimi oblastmi, je dal Lojze U d e v razpravi **Po 10. oktobru 1920 — Kärntner Heimatdienst, Heimatbund**. Razprava

je izšla v **Zborniku Koroške**, Ljubljana 1959. O tej organizaciji in znanem nemškem šolskem društvu **Deutscher Schulverein »Südmark«** je najti več opozoril v knjižici **Verbrechen fordern Sühne**, Klagenfurt 1947, predvsem pa je dejavnost zadnje organizacije orisana v anonimnem prispevku Julija Felaherja **Deutscher Schulverein — Südmark in njegovi nasledniki v drugi avstrijski republiki**, Slovenski vestnik, Celovec, 5. februarja do 25. marca 1960. Podrobno delovno poročilo te organizacije za desetletje 1925—1935 zajema publikacija **Jahres-Versammlung 1935. Deutscher Schulverein — Südmark**, Wien 1935. — Za društvo **Kärntner Landsmannschaft** je izšla publikacija **24. Jahre Kärntner Landsmannschaft**, Klagenfurt 1934.

Zunanji izraz delovanja nemškonacionalnih organizacij na Koroškem med obema svetovnima vojnama se ni kazal le v neposrednih diskriminacijah slovenske manjšine, ampak (enako kot danes) v poskusih atomiziranja in germanizacije koroškega slovenstva. Navzven se je ta dejavnost od druge polovice dvajsetih let kazala predvsem v uvajanju tako imenovane »vindišarske teorije«, po kateri živi v nasprotju z »nacionalnimi« Slovinci na območju južnega dela Koroške večinsko »vindišarsko« prebivalstvo, ki se tako kulturno kot politično v vsem podreja nemštvu. »Teoretično« je skušal 1927. leta utemeljiti to »teorijo« znani nemškonacionalni historik Martin Wutte s spisom **Deutsch — Windisch — Slowenisch**. Značilno je, da je ta spis širil tega leta **Kärntner Heimatbund** v prilogi svojega dvojezičnega glasila **Koroška domovina — Kärntner Heimat**, št. 27. Sledil je ponatis v knjigi **Kampf um Kärnten**, Klagenfurt 1930, za odnos koroških protislovenskih krogov pa je značilno, da so ta Wutte je v spis znova ponatisnili ob petdesetletnici koroškega plebiscita 1970. leta v skupnem glasilu vseh protislovenskih organizacij na Koroškem, v **Die Kärntner Landsmannschaft**, št. 10, 1970. O vlogi vindišarske »teorije« je še leta 1938 pisal Fran Zwitter (ps. Vito Kriz) v prispevku **Das Spiel mit den »Windischen«**, **Europäische Stimmen III**, Paris — Zürich. Predvsem pa se je vindišarske »teorije« lotil Lojze Ude v delu **Teorija o vindišarjih — Windische**, Celovec — Borovlje 1956. Za del nemške (ne le avstrijske) publicistike je značilno, da je privolila v to »teorijo« (npr. Wilfried Krallert, **Methodische Probleme der Völker- und Sprachkarten v Internationales Jahrbuch für Kartographie I**, 1961, Gütersloh ter Johann Wilhelm Mannhardt, **Bausteine und Volkswirtschaft**, Stuttgart, uredil Manfred Straka). — Drug izraz dejavnosti nemškonacionalnih koroških krogov pa se je v tridesetih letih kazal v poskusih kolonizacije slovenskega in jezikovno mešanega dela Koroške s trdnim, predvsem rajhovskim nemštvom. Tega vprašanja se je do sedaj dotaknil predvsem Julij Felaher (-er) v članku **Naseljevanje rajhovcev na Koroškem v dobi senžermske Avstrije, Svoboda**, mesečnik **Slovenske Koroške**, št. 10/12, Celovec 1949. Izvleček tega članka je prinesel **Slovenski vestnik** 23. januarja 1948; več opazk k temu vprašanju pa je v zadnjem času prispeval Tone Zorn v **Zgodovinskem časopisu** 1970, zv. 1; ponatis **Koroški koledar** (za leto) 1971, Celovec.

Razumljivo je, da je vindišarsko teorijo prevzel tudi nacizem, značilno pa je, da je našla svoje mesto tudi pri avstrijskih ljudskih štetjih po drugi svetovni vojni. Gotovo je, da je med vsemi vprašanji slovenske koroške problematike najbolj obdelano vprašanje jezikovne sestave južnega dela Koroške. S to problematiko se je na podlagi dostopne dokumentacije do sedaj najtemeljiteje ukvarjal Bogog Grafenauer. Njegovo najobsežnejše delo o tem vprašanju

je razprava **Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes** v **Koroškem zborniku** leta 1946. Rezultati te razprave so prevzeti še v publikacijah istega avtorja **La situation entique en Carinthie in Le développement national des Slovènes de Carinthie** iz leta 1946 (obe publikaciji sta izšli tudi v angleškem in ruskem jeziku) ter v jugoslovanski dokumentaciji pripravljeni po drugi svetovni vojni za pariško mirovno konferenco. Dalje je podal nekaj pripomb k štetju leta 1923 **Tone Zorn** v **Kroniki**, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana 1968, št. 2. O štetju leta 1934 sta še med obema svetovnjima vojnama pisala **Julij Felaher** (ps. Carantanus junior) v **Omladini I**, 1934 ter **Robert Kramberger** v **Koledarju Družbe sv. Cirila in Metoda za leto 1936**, Ljubljana. Tudi medvojnih ljudskih štetij na območju Koroške se je dotaknil **Janko Pleterski** v razpravi **Die Volkszählung vom 31. März 1961 in Kärnten** v **Razpravah in gradivu Inštituta za narodnostna vprašanja**, Ljubljana 1966, št. 4/5. Posebno mesto pa predstavlja med vsemi dosedanji ljudskimi štetji na območju Koroške nacistično ljudsko štetje leta 1939, pri katerem prvič najdemo uvedbo »vindišarske« jezиковne kategorije. Do pred nekaj leti so bili sumarni jezikovni »rezultati« tega štetja znani le po interni publikaciji dunajskega statističnega urada **Statistische Übersicht für den Reichsgau Kärnten**, Wien 1941, medtem ko so danes nadrobneje objavljeni v razpravi **Theodorja Veiterja Die Sprach- und Volkszugehörigkeit in Österreich nach den Ergebnissen der Volkszählung von 1939** v glasilu **Federalne unije evropskih manjšin Europi ethnici**, Wien 1965, zv. 3. Več pripomb k štetju leta 1939 je podal **Tone Zorn** v nepodpisanem članku **Ob ljudskem štetju 1939 na Koroškem** v celovškem **Koroškem koledarju** za leto 1966.

Izven tega okvara je leta 1929 podal jezikovno strukturo južnokoroških otrok **Ivan Starc** v prispevku **Schul- und Religionsstatistik der slowenischen Minderheit in Kärnten v Kulturwehru**, Berlin 1929, zv. 7, v prihodnji številki tega glasila pa je objavil prispevek **Statistik der Religionsunterricht**; oba prispevka sta zbudila dokajšnje razburjenje v krogih takratne koroške deželne vlade. — Dalje je **Ivan Starc** (ps. Slovenicus) izdal knjižico **Koliko je Slovencev na Koroškem?**

Z ljudskimi štetji, predvsem s stališča nemškonacionalnih krogov so se v času med obema svetovnjima vojnama nekritično ukvarjali tudi nekateri nemški pisci. Opozorimo naj predvsem na tak dokument nemškonacionalne miselnosti, ki sta ga pripravila **Manfred Straka** in **Walter Neunteufel**, **Die Entwicklung des Volksbekenntnisses in Kärnten nach den Ergebnisse der amtlichen Volkszählungen 1923 und 1934**, Graz 1941.

III

Tako kot za trideseta leta, tudi za čas koroškega nacističnega gibanja nimamo zadovoljivega orisa. Še najboljše je v že omenjenem priročniku **Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums**, Breslau 1940 izpod peresa **Martina Wutteja**. Tej publikaciji se pridružuje knjižica **Richarda Moscherja Kärntner Grenzland im Süden**, Berlin 1940, ki zajema zanimive podatke o delu in dejavnosti NSDAP pred in po priključitvi Avstrije nacističnemu rajhu. Na slovenski strani je analiziral po drugi svetovni vojni vprašanje koroškega nacizma **Fran Zwitter** v delu **To destroy nazism or to re-**

ward it? Beograd 1946. Nekaj podatkov o nacistični politiki do slovenske manjšine v času pred napadom na Jugoslavijo je najti v članku Toneta Zorna **Poizkusi izselitve koroških Slovencev med drugo svetovno vojno** v **Kroniki**, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, 1966, št. 2. Isti pisec je dalje skušal na podlagi dostopne dokumentacije orisati predvojno moč koroškega nacizma v disertaciji **Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945—1949**, Ljubljana 1968 (strojepisno).

Do sedaj najboljšejši tekst o položaju Slovencev neposredno po priključitvi na Koroškem je napisal Bogo Grafenauer (ps. Lojze Serajnik) z naslovom **Slovenska manjšina na Koroškem**, pripravljenim za revijo **Čas** leta 1939, vendar pa je bil tekst na zahtevo državnega pravdnika izločen iz tiska. — Leta 1938 je v **Dejanju I**, Ljubljana Bogo Grafenauer priobčil članek pod istim psevdonimom **Koroška pred novimi dogodki**. — Problematike koroškega slovenstva v letih 1938—1941 se je Bogo Grafenauer skupaj s Francetom Škerlom dotaknil še v **Koroškem zborniku**, Ljubljana 1946; več podatkov pa je dalje najti v publikaciji POOF za Koroško **Vebrechen fordern Sühne**, Klagenfurt 1947. Spomine na nekdanjega slovenskega deželnozborskega poslanca Vinka Poljanca, ki je umrl za posledicami nacističnega zapora, je prinesel **Naš tednik** (Celovec), 7. marca 1968. — Bogo Grafenauer je 1938 napisal anonimno brošuro »Anšlus« in koroški Slovenci. Čas po 13. marcu 1938 je problemsko nakazan v študiji Toneta Zorna **Koroški Slovenci med anšlusom in napadom na Jugoslavijo**, Borec, Ljubljana, št. 6/7, 1972.

Istih vprašanj (odnosa nacizma do slovenske manjšine) se loteva tudi France Petek v navedenih spominih. O nacističnem poskusu, da ne bi Slovenci glasovali za izključitev nacističnih predstavnikov iz koroškega deželnega zbora 1933. leta je pisal Erwin Steinböck v prispevku **Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen vor dem Julipitsch 1934 v Österreich in Geschichte und Literatur**, Graz 1968, št. 12; ponatis tega prispevka je izšel brez kritičnega aparata še v **Kärntner Landes-Zeitung** 14. februarja 1969.

Posebej zanimiv dokument o odnosu koroških nacistov do slovenske manjšine je vsekakor delo Roberta Rutila, izhajajoče iz nacistične rasne teorije **Völker und Rassen auf dem Boden Kärntens**. Knjiga je izšla v zbirki **Schriften zur Geistesgeschichte Kärntens**, zv. 3. Tej knjigi se pridružuje še vrsta najrazličnejših del propagandnega značaja (med njimi knjižica Otta Brunnerja **Kärntens Stellung in der deutschen Geschichte**, Klagenfurt) v založbi različnih nacističnih organizacij.